

Elmalılı Hamdi Yazır'ın Tevhîd Savunusu Bağlamında Hıristiyanlık Eleştirisi

Elmalılı Hamdi Yazır's Christianity Criticism in the Context of Tawhid Defense

Fikret SOYAL

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelâm Anabilim Dalı
Dr. Lecturer, İstanbul University, Faculty of Theology, Department of Kalam,
İstanbul / Turkey
fikret@istanbul.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-5549-9791

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 20 Şubat / February 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 02 Mayıs / May 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

DOI: 10.29288/ilted.523202

Atıf / Citation: Soyak, Fikret. "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Hıristiyan İlah Anlayışını Tenkidi ve Tevhîd Savunması / Elmalılı Hamdi Yazır's Christianity Criticism in the Context of Tawhid Defense". *ilted: ilahiyat tetkikleri dergisi / journal of ilahiyat researches* 51 (Haziran / June 2019/1): 259-281. doi: 10.29288/ilted.523202

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | mailto: ilahiyatdergi@atauni.edu.tr

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Bu makalenin amacı, kelâm ve felsefe perspektifine sahip olan Elmalılı'nın Hıristiyanların ilah anlayışlarıyla ilgili eleştirilerini değerlendirmektir. Tefsirci olarak bilinen Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın (ö. 1942) kelâmî perspektife sahip bir bilgindir. Hak dini Kur'an dili adlı tefsirinde Ehl-i kitap ile alakalı âyetlerde Hıristiyanlık hakkında pek çok tespit ve değerlendirmede bulunmaktadır. Elmalılı daha çok Âl-i İmrân ve Mâide surelerinin bazı bölümlerinde teslisi değerlendirmektedir.

Yaşadığı dönemin sosyolojik, politik, ekonomik ve kültürel durumlarını yorumlayacak ilmî birikimi bulunan Elmalılı, teslis karşısında tevhid ilkesini savunmuştur. Elmalılı'ya göre, teslisin mahiyeti hakkında Hıristiyan mezhepler arasında farklı anlayışlar bulunsa da sonuçta hepsi şirk ortak inancında buluşmaktadırlar. Teslisin Hıristiyanlığın asli inanç ilkeleri arasında bulunmadığını vurgulayan Elmalılı, onların vahiy eseri olan İncil'i tahrif ederek bu inanca tarihi süreç içinde ulaştıklarına dikkat çekmektedir. O, teslisin oluşmasında Pavlus'un rolüne ve konuma dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Kelâm, Elmalılı Hamdi Yazır, Tawheed, Hıristiyanlık, İttihâd-hulûl, Teslis.*

Abstract

This article aims to evaluate the criticism on Christians' god understanding of Elmalılı Hamdi Yazır, who has a perspective for kalam and philosophy. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (d. 1942), who is known for his tafsir works, has also a significant approach on kalam. In his tafsir, Hak dini Kur'an dili, Elmalılı elaborates several issues of kalam. Elmalılı, in his exegesis concerning ahl al-kitâb, posits and commentates extensively on Christianity. His evaluations regarding their theological understanding demonstrates particularly his proficiency in kalam and philosophy.

Hamdi Yazır, who had the accumulation of knowledge that is enough to commentate on sociological, political, economic and cultural cases of his time, defended the principle of oneness against trinity. Through his evaluation of the Christian belief on God, Elmalılı discusses trinity comprehensively. In his study, Elmalılı highlights that trinity was not an original fundamental principle in Christianity arguing that they arrived upon this conclusion by tampering with the Gospel, which was their book of revelation. In order to authenticate his argument for the historical emergence of trinity, he draws attention to the role and importance of St. Paul.

Elmalılı evaluates trinity in the relevant sections of Sûrat Âl al-'Imrân and al-Mâ'idah. This article is relevant because it interprets all the verses of the Quran verses and Elmalılı's commentary will be seen.

Keywords: *Kalam, Elmalılı Hamdi Yazır, Unity, Christianity, Perichoresis-incarnation, Trinity.*

Extended Summary

Elmalılı Hamdi Yazır, one of the recent Islamic thinkers, is mostly known for his identity as a tafsir writer. Along with that, his identity as a kalam scholar and philosopher should also be taken into consideration. Elmalılı finds it necessary to have a good command of philosophical issues especially for Ilm al-Kalâm. It is also possible to see this characteristic of his in his criticism of Christianity.

One of the noteworthy points about Elmalılı's theology is that he did not neglect to pay attention to the previous theologians. Mu'tazilite Kalâm scholars Jaḥiẓ and Qāḍī 'Abd al-Jabbār, Mâturidî, Ibn Ḥazm and Juwaynî, and especially Râzî can be counted as the theologians he was affected by.

Since the early periods of the history of Kalâm, the thought of Tawhid (oneness) has been supported by the theologians with rational and narrative evidences. Therefore, the philosophical arguments of the period were tried not to be neglected. The theologians who supported the existence of

Allah with rational evidences have used the evidences of opportunity, purpose, order, and especially creation (hudûs). In the period of New İlm al-Kalâm, during which Elmalılı lived, purpose and order evidences were prominent instead of creation.

Elmalılı, who did not have an independent work in the field of Kalâm, set forth his theological perspective especially through his philosophical analyses. This perspective was formed with the effect of the Ottoman scholarship environment, where Elmalılı grew up. His theological knowledge is clearly seen in his interpretation.

The theologians who adopted it as their first aim to support the belief of Tawhid gave importance to eliminate the attacks towards this belief from the early periods onward. In this context, the refutation literature emerged for other religions and beliefs. Judaism and Christianity come first in the tawhid-based criticisms of the theologians. It is possible to say that Elmalılı, who felt the need to make a distinction among Ahl al-Kitab (believers of a book), adopted this attitude from Quran. Such a difference in the criticisms of Quran regarding Judaism and Christianity had caused the kalam scholars to form their criticisms since the beginning. Therefore, the number of refutations against Christianity was higher. In refutations related to Christianity, Islamic thinkers mostly approached alteration, Besairu'n-Nebiy, Messianic belief, Prophet Jesus's birth without a father, understanding of union and incarnation. The views of Christians on these issues were criticized in the context of tawhid.

In the criticisms against Christianity's belief in the trinity, it is generally pointed out that this belief is unreasonable. Elmalılı suggests that reason will reject the belief in the trinity. In addition, the role of the council meetings, which substantially interest the early-period eastern Christianity, is important in terms of the formation of the trinity. The councils, which constitute a significant part of the Christian theology, have an important role in shaping the belief in the trinity. Elmalılı also evaluates this situation related to the political and religious history of Christianity, which the theologians overemphasize. He remarks that this belief took shape within a process by laying stress on the association of the trinity with the history of Christianity.

Therefore, Elmalılı criticizes the belief of the Christians in the trinity and actually he advocates the principle of tawhid in his work *Hak Dini Kuran Dili (Righteous Religion Quranic Language)*. Elmalılı gives special importance to studying the belief in tawhid in the interpretation of Surah Al-Ikhlâs. Stating that the purpose of this surah is to put an emphasis on tawhid, Elmalılı here mentions several kalam-based/philosophical terms such as existence, self-existent God, obligatory, possible, ever-present, one, unity, abundance, characteristic, identity and causality adjectives. While Elmalılı gives more information about the criticism of the trinity in the first sections of this interpretation, he makes superficial assessments in the following sections and refers to his previous explanations.

According to Elmalılı, Christians became pagans like polytheists because they were stuck in the trinity doctrine by falsifying their divine truth. He especially specifies at the beginning of Surah Âl-i İmrân in relation to Prophet Jesus that the Christians go to extremes with their understanding of the trinity and incarnation and the Jews understate it.

Kalam scholars usually criticized Christianity over the early period eastern Christian sects. Elmalılı continues the same tradition and concentrated on the sects known as Nestorianism, Jacobitism and the Melchites. As these three sects constituted the backbone of Christianity according to him, knowing and criticizing them would make it easier to know and understand the others.

Nestorianism was the sect which dominantly spread in the Arabian Peninsula. According to Elmalılı, Nestorianism refers to Nestorius, who was the patriarch of Istanbul. In pursuant of the information provided by Elmalılı, Nestorius believes that Prophet Jesus had two personalities; one was spiritual and religious, the other one was bodily and worldly, in this sense, he draws attention to

the fact that Mary gave birth to a human. Elmalılı draws attention to the understanding of the related sects in the interpretation of some verses.

According to Elmalılı, the main issue is the reference of this belief to polytheism although it is difficult to realize which sect the verses address to. The trinitarian understanding of Christians consisting of "Father, the Son and the Holy Spirit" presents their common acceptance. Apart from these sects, Arianism, which was considered heretic in the history of Christianity, is also handled by Elmalılı with its religious understanding generally far from the perception of Son in Christianity of that period. He talks about Macedonius as the second person who believes in tawhid together with Arius. His assessments about Arius show that he used the information given in the earlier period Islamic sources.

The Christian theologians who support the attribution of son to Prophet Jesus consider the complimentary words related to him in Quran as evidence. According to Elmalılı, Allah's inclusion of Prophet Jesus in the community, which is called Mukarrebîn that is closer to Allah, is also valid for other prophets. Some specific terms are related to the missions of those prophets and it is not right to regard them as evidence for divinization.

Elmalılı gives information about the sects with the understanding of monophysite (one inseparable nature in Jesus) and dyophysite (two natures in Jesus) among the Christian sects. About Christianity, the expressions of selâse (God is three) and şâlişe (third of three) are stated in Quran. For Elmalılı, who asserts that there are two types of swearing in Christianity due to these statements, the former is completely polytheism, the latter is the divinization of some creatures. Both situations point at the validity of denying Allah for Christianity. Elmalılı, who also explains by making a comparison to the polytheists of Mecca that the belief in the trinity refers to polytheism, expresses that the Christians have both heresy and defamation of Allah even though the polytheists in Mecca only have heresy.

GİRİŞ

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942), tevhîd inancı bağlamında "müşrikler" ile "Ehl-i Kitâb"ı ayrı tutmakta, hatta Ehl-i Kitâb içinde Hıristiyanlığı farklı görerek tefsirinde bu noktaya dikkat çeken önemli yorumlar yapmaktadır.

Kelâm ilminde ilk dönemlerden itibaren tek ilâh düşüncesi, akli ve nakli delillerle desteklenmiştir. Kelâmcılar özellikle akli delillerini ortaya koyarken dönemin felsefi gelişmelerinden de istifade etmişlerdir. Elmalılı da önceki kelâmcıların kullandıkları delillere başvurarak döneminin bilimsel imkanlarıyla hareket etmiştir. Kelâmcıların Allah'ın varlığının delilleri arasında saydıkları hudûs başta olmak üzere, imkân, gaye ve nizam delillerini Elmalılı da kullanmaktadır. Böylece o, bir nevi tabiatçı filozoflara itiraz ettiğini¹ göstermek istemiştir.

Elmalılı'nın yaşadığı dönemin sosyolojik, politik, ekonomik ve kültürel durumlarını yorumlayacak ilmi birikime² sahip olduğu görülmektedir. O, *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsiri başta kelâm olmak üzere, fıkıh, lügat, felsefe ve mantık gibi farklı ilim dallarına olan vukufiyetini açıkça ortaya koymaktadır. Elmalılı, felsefe-

¹ Zeliha Şeker, *Hak Dini Kur'an Dili'nin Kelâmi Açıdan İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2007), 99.

² Halis Albayrak, "Elmalılı Hamdi Yazır'a Göre Kur'an'da Din Kavramı", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 154.

nin itikâdî alanda bilinmesi gerektiğine inandığından dolayı³, kelâmî ve itikâdî konuları desteklemek amacıyla felsefeye yönelmiştir.⁴ Kelâm alanında müstakil bir eseri bulunmayan⁵ Elmalılı'nın yetiştiği Osmanlı ilim ortamının etkisiyle, kelâmî birikiminin olduğu/oluştugu görülmektedir.

Elmalılı, kelâm ilmi ile din felsefesi arasında benzerlik kurar ve buradan hareketle her kelamcının filozof sayılmasını⁶ önerir. Bu yolla Batı'da Allah'ın varlığını inkâr hususunda ortaya çıkan materyalist, pozitivist ve darvinist görüşlere daha uygun ve yeterli cevap verilebileceğini düşünür.⁷ Bu anlayışının sonucu olarak da hem Mâtürîdîlerin hem de Eş'arîlerin görüşlerinden yararlanmakta bir beis görmemektedir. Bununla birlikte bir taraftan Ehl-i sünnet inancının baskınlığı diğer taraftan tefsirini yazarken en çok istifade ettiği şahsiyet olan Fahreddin er-Râzî'nin etkisiyle zaman zaman Mu'tezilî kelâm geleneğine ciddi eleştiriler getirir.

İslâm'ın ilk dönemlerden itibaren oluşan reddiye geleneğinde, İslâm düşünürleri Hıristiyanlık eleştirisini tahrif, tebşirat, Mesîh inancı, Hz. İsa'nın babasız dünyaya gelmesi vb. konular üzerinden yapmışlardır. Bu hususlar İslâm'ın tevhid akidesi açısından kritik edilmiştir. Kur'an'ın Hıristiyanlığı ve Yahudiliği muhatap alması hususunda bir farklılıktan bahsedilebilir.⁸ Elmalılı, Ehl-i kitap diye nitelenen Yahudilik ve Hristiyanlık ile ilgili âyetlerin yorumunda bu iki dini çeşitli yönlerden⁹ tenkit etmektedir. Elmalılı'nın tefsirinde birçok yerde Fahrettin er-Râzî'ye atıfta bulunması¹⁰ Râzî'nin onun üzerindeki etkisi olarak yorumlanabilir.

³ Metâlib ve Mezâhib: Metafizik ve ilahiyat, Fransız felsefe tarihçisi Paul Janet ve Gabriel Seailles tarafından yazılan *Histoire de la philosophie* adlı eserin Elmalılı tarafından yapılan tercümesidir. Paul Janet-Gabriel Seailles, *Metâlib ve mezâhib: Metafizik ve İlahiyat*, trc. Elmalılı M. Hamdi Yazır (İstanbul: Eser Neşriyat, 1978), 37-53.

⁴ Mustafa Akman, "Kelâmî Perspektifte Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/50 (2017): 835.

⁵ Ahmet Akbulut, "M. Hamdi Yazır'da Kelâmî Problemler", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 265-280; Mustafa Akman, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Düşünce Dünyası", *Sakarya: Değirmen Dergisi* 13 (2016): 125-150.

⁶ Janet-Seailles, *Metâlib ve Mezâhib: Metafizik ve İlahiyat* (Mütercimim mukaddimesi).

⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Hamdi Yazır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 57-62.

⁸ Baki Adam, "Müslümanların Yahudilere Yönelttiği Teolojik Eleştiriler", *Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları- Müslümanların Diğer Din Mensuplarıyla İlişkilerinde Temel Yaklaşımlar* (Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2004), 106.

⁹ Elmalılı'nın Ehl-i Kitap ile alakalı değerlendirmelerinin çeşitli çalışmalara konu edildiği görülmektedir. Bk. Hatice İslamoğlu, *Elmalılı Tefsirinde Yahudi ve Hristiyanlara Bakış* (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, 2008); Seyit Ali Cantürk, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın "Hak Dini Kur'an Dili" Adlı Eserinde Hıristiyanlıkla İlgili Değerlendirmeler* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006); Muhammed Necati Berberoğlu, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Kelâmî Görüşleri* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009); Zeki Halis, *Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde Kelâmî Meselelerin İşlenişi* (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2006); Zeliha Şeker, *Hak Dini Kur'an Dilinin Kelâmî Açından İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2007).

¹⁰ Elmalılı'nın tefsirinde, Ebussuud Efendi, İbn-i Hümâm gibi müfessirlere yer vermekle birlikte Fahrettin er-Râzî'den nakillerde bulunması dikkat çekecek derecededir. Buna örnek olması bakımından sadece Bakara suresinde Râzî'den bahsettiği yerleri görmek için bk. Elmalılı, *Hak Dini*, 1: 29, 160, 206, 320, 349, 365, 442, 550, 616, 638, 647, 661, 725, 811, 856.

Örneğin Hz. İsa'nın babasız dünyaya gelmesi ile ilgili yorumunda Râzî'den bahsetmektedir.¹¹

Elmalılı, özellikle Fatiha suresinin 7. âyetinin tefsirini yaparken ve Âl-i İmrân sûresinin nüzul sebebini tahlil ederken Hıristiyanlık teolojisi üzerinde durmakta¹²; Bakara sûresinde ise Yahudilik ile birlikte Hıristiyanlık hakkında açıklamalar yapmaktadır. Bu makalede onun tefsirinden hareketle Hıristiyanlıktaki tanrı tasavvuruna ve teslis inancına dair eleştirilerini tevhîd açısından nasıl değerlendirdiğine bakılacaktır. Böylece, geçmişin ilmî birikimini etüt etmiş olan, çağının sorunlarıyla ilgilenen Elmalılı'nın Hıristiyanlığın tanrı tasavvuruna dair eleştirileri değerlendirilecektir.

1. ELMALILI TEFSİRİ VE HİRİSTİYANLIK

İmân konusunda aklın önemine inanan¹³ Elmalılı, aklın asla tecvîz etmeyeceği teslis gibi bir inancı kabul edilemez bulur.¹⁴ Onun bu inancı aslında kelam geleneğinden gelmektedir. Zira kelâm ekolleri, aklın kendisi hakkında değil, dinde ne kadar bir hareket alanının olduğu hususunda ihtilafa düşmüşlerdir.¹⁵ Buna karşın Hıristiyanlıkta akla bir alan bırakılmamış gibidir. Bu anlamda tevhîd inancının akla en uygun olduğu açıkça görülür. Bu noktada imkan ve kemal delillerinden yararlanarak evrendeki mümkün ve noksan varlıklardan hareketle teslise değil, tek ve mükemmel bir varlığa yani Allah'ın birliğine ulaşılır.

Hıristiyanlık'ta teslisin yanında başka bir takım inanç ilkeleri de geliştirilmiştir. Nitekim asli günah anlayışı da teslisin devamı niteliğinde bir inanç ilkesidir. Hz. Adem'in işlediği ilk günahı bir türlü izah edemeyen ve akli çerçeveye oturtamayan Hıristiyanlık, Tanrı'nın üç uknumundan biri olan oğulun Hz. İsa'da tenleşmesi, bedenleşmesi ve nihayet kendisini feda etmesi şeklinde akla ve mantığa uymayan bir çözüm getirmiştir. Bu feda da oğlunu kâfirlere kurban verme şeklinde gerçekleşmiştir.

Elmalılı, (Âl-i İmrân, 3/20) âyetinin Hz. Muhammed'in peygamberliğinin evrenselliğine delil olduğunu söyler. İnsanlar arasında bu iki sınıfın dışında üçüncü bir grubun söz konusu olmadığını savunur. Ona göre, "kitap verilenler" ifadesinden maksat Yahudiler ve Hıristiyanlardır, "ümmiler" ise kitapları olmayan Arap müşriklerini ve onlar gibi kitabı olmayanları kapsar.¹⁶

¹¹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (Ankara: Diyanet İşleri Reisliği, 1936), 2: 1024-1028.

¹² Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1011.

¹³ Ona göre son Avrupa filozoflarının mensup oldukları milletlerin dini İslâm olsaydı, batı felsefesi başka bir şekilde tezahür ederdi. Bayram Dalkılıç, "Yirminci Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türkiye'de Din Felsefesi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2004): 95.

¹⁴ Janet-Gabriel, *Metâlib ve Mezâhib* (Mütercim Dibâce) XXXVII.

¹⁵ Janet-Gabriel, *Metâlib ve Mezâhib* (Mütercim Dibâce) XXXVIII.

¹⁶ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1067.

Hıristiyanlıkta teslîsin başlaması açısından 325 yılında düzenlenen İznik konsilinin rolü önemlidir. Bu manâda tevhîd inancının akla uygunluğunun aksine, teslîsin oluşmasında beşerî katkılar nedeniyle bu inanç karmaşık ve anlaşılmaz bir itikadı oluşturur.

Fatiha suresinde geçen “gazaba uğrayanlar” ifadesiyle Yahudiler ve Hıristiyanlar kastedilmektedir. Elmalılı, Hıristiyanların da Yahudiler gibi kavim ve ırk anlayışına sahip olduklarını savunur. Ona göre bu iki dinin müntesipleri bu durumu kendilerinin üstünlüğü şeklinde anlarlar, ancak Hıristiyanlar sahip oldukları ilahi hakikati tahrif ederek teslîs akidesine saplanmaları nedeniyle müşrikler gibi putperest olmuşlardır.¹⁷

Elmalılı, özellikle Âl-i İmrân suresinin başlarında Hz. İsa hakkında Hıristiyanların teslîs ve hulûl anlayışlarıyla ifrat, Yahudiler'in ise tefrit noktasında olduklarını ifade eder. Sürenin nüzul sebebi olarak Yahudilikten ziyade Hıristiyanlığın etkili olduğunu savunan Elmalılı, asıl sebebin Hıristiyanlık olduğu konusunda icma bulunduğunu söyler.¹⁸

Kelâmcıların kaleme aldığı reddiyelerde ilk teolojik karşılaşma, Resulüllah'ın Necran heyeti¹⁹ ile olan görüşmesidir. Elmalılı, sürenin nüzul sebebini anlatırken Necrân heyeti hakkında bazı bilgiler verir. Peygamberimiz ile görüşmek üzere gelen grubu özel olmakla niteleyen²⁰ Elmalılı, Allah Resûlü'nün görüşmesi sırasında onlara Hz. İsa'ya Allah'ın kulu ve elçisi olduğunu söyleyince Necranlılar onun bir beşer olmasının imkânsız olduğunu savunduklarını aktarır.²¹ Konuyla ilgili âyette Allah şöyle buyuruyor: “Resûlüm! De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah son derece bağışlayıcı ve esirgeyicidir” (Âl-i İmrân, 3/31)

Münafıkların reisi Abdullah b. Übeyy'in “Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz” kısmı ile ilgili Hz. Muhammed'in kendine itaati Allah'a itaat gibi gördüğünü söyleyerek Hıristiyanların Hz. İsa'yı ilahlaştırması gibi bir hürmeti tavsiye ettiğini söylediğini aktarır.²² Kur'an, Allah Resûlü'ne itaatin Allah'a itaat sayılmasının Resûlü ilahlaştırma anlamına gelmediğini “De ki: Allah'a ve Resûlü'ne itaat edin” (Âl-i İmrân, 3/32) âyetiyle ortaya koyar. İslâm inancı açısından kelime-i şehadette geçtiği üzere Allah'a ve Resûlü'ne inanmanın birlikte zikredilmesi şarttır.²³

¹⁷ Elmalılı, *Hak Dini*, 1: 140-141.

¹⁸ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1011, Elmalılı, Âl-i İmrân sûresinin nüzul sebebi olarak Hıristiyan Necrân heyetinin mülakatını bir yerde daha ifade eder. Bk. Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1060.

¹⁹ Allah Rasûlü'nün daveti üzerine Medine'ye gelen bir grup Hıristiyan papaz, Necran heyeti olarak bilinmektedir. Gelen Hıristiyan heyet arasında Melkânî, Nesturî ve Ya'kubî mezhebine bağlı olanların varlığından bahsedilir. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1980), 1: 618-620.

²⁰ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1011.

²¹ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1067.

²² Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1076.

²³ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1079.

2. ELMALILİ'NİN HİRİSTİYANLIK ELEŞTİRİSİ VE TEVHİD SAVUNMASI

2.1. Teslîsin Oluşma Sürecinde Hıristiyan Mezhepleri

Kelâmî literatürde Hıristiyanlık ile ilgili kaleme alınan reddiyelerde karşılaştığımız bazı Hıristiyan mezhepleri söz konusu olmaktadır. Hıristiyanlık konusunu Hıristiyan mezhepler bağlamında değerlendiren Elmalılı Nestürilik²⁴, Ya'kübîlik²⁵ ve Melkânîlik²⁶ diye bilinen mezhepler üzerinde duracağını ifade eder. Ona göre bu üç mezhep Hıristiyanlığın omurgasını oluşturdukları²⁷ için bunları bilmek diğer mezhepleri tanımayı, farklı görüşleri anlamayı kolaylaştıracaktır. Ayrıca ilk dönemlerden itibaren İslâm adına ortaya çıkan reddiyelerde, Doğu Hıristiyan mezhepleri diye bilinen bu üç mezhebin adı öne çıkarken Elmalılı da bu tavrı sürdürmektedir.

Erken dönem Doğu Hıristiyanlığına mensup mezhepler Arap yarımadasında yaşamlarını devam ettirdiği ve Kelâmcıların bu dine ait inanç ve ritüelleri yine bu mezhepler aracılığıyla tanıdıkları anlaşılmaktadır. İslâm'ın nâzil olduğu yıllarda en fazla tanınan Nestürilik, Elmalılı'ya göre daha çok Musul ve civarında varlığını sürdürmektedir.²⁸ Aforozu uğramalarına rağmen bölgede en fazla yayılan mezhep olan Nestürîlerin yaşadıkları bölgeler arasında Suriye ve Mezopotamya sayılır. Edessa'yı merkez edindikleri de bilinmektedir.²⁹

²⁴ Nestürilik, adını Nestoryus'dan alan ve aslında heretik bir harekettir. Nestoryus'un bağlı olduğu Antakya İlahiyat Okulu ile İskenderiye Okulu oğulun tabiatı konusunda birbirine zıt fikirlerle sahiptir. Antakya İlahiyat Okuluna göre, oğul tanrısal ve insani ayrı iki tabiata sahiptir. İskenderiye okulunda ise Mesih'in tek tabiatı vardır. Detaylı bilgiler için bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl* (Beirut: Daru İbn Hazm, 2005), 153-154; Aziz Suryal Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, trc. Nuretin Hiçyılmaz (İstanbul: Doz Yayınları, 2005), 265; Kadir Albayrak, *Keldanîler ve Nasturîler* (Ankara: Vadi yayınları, 1997), 72; Kadir Albayrak, "Nestürilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33: 15; De Lacy O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, 2. baskı, trc. Yaşar Kutluay-Hüseyin Yurdaydın (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1971), 17; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, trc. Fikret İştan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1981), 54; Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi* (Ankara: Ayraç Yayınevi, 1996), 1: 146.

²⁵ Yakup (Jacob Baradaeus ö. 578)'a nispet edilen ve Mezopotamya ve Suriye monofizitlerine Ya'kübîler (Jacobites) denilmektedir. 451 Kadıköy Konsilinden sonra Nestürîlere karşı çıkanlara Ya'kübîler adı verilmiştir. Daha geniş bilgi için bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 154-156; Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi*, trc. Mehmet Aydın (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 22; Aziz Suryal Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, trc. Nurettin Hiçyılmaz (İstanbul: Doz Yayıncılık, 2005), 206-207; Bülent Şenay, "Ayrılmış Doğu Kiliselerinin Tarihsel Gelişimi", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007), 147; Şinasi Gündüz, *Hıristiyanlık* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2006), 109.

²⁶ Melekiyye, Melkiyye, Melkit, Melkâiyye ve Melkânîyye şeklinde farklı kullanımları bulunan bu mezhep, 451 Kadıköy konsilinde kabul edilen diyofizit anlayışı savunan Bizans İmparatorunun taraftarlarını ifade eder. Bir ayrılık hareketinden ziyade resmi kilise anlayışını savunmaktadır. Detaylı bilgi için bk. eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 151-153. Ayrıca bk. A. Hage, "Melchite Rite", *New Catholic Encyclopedia* (Washington: The Catholic University of America, 1967), 9: 627; Mutahhâr b. Tahir el-Makdîsî, *Kitâbü'l-Bed' ve'l-târîh*, nşr. Clement Imbault Huart (Bağdâd: Mektebetü'l-Müsenna, ts.), 2: 45-46; Mustafa Sinanoğlu, "Melkâiyye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29: 84; Çelik, *Süryani Tarihi*, 1: 237.

²⁷ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1616.

²⁸ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1617.

²⁹ Alexander Alexandorvich Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, trc. Arif Müfid Mansel (Ankara: Maarif Matbaası, 1943), 1: 122-123.

Elmalılı'ya göre Nestûrîlik, milâdi 428 yılı İstanbul patriklerinden Nestoryus'a dayanmaktadır. O, Allah'ın bir olup, "baba, oğul ve kutsal ruh'dan oluşan üç uknumlu bir ilaha inanmıştır. Hz. İsa'da biri ruhanî ve ilâhî, biri de cismanî ve nasutî iki şahsiyet bulunduğunu, bu manada Meryem'in bir beşer doğurduğunu savunmuştur. Nestoryus'a göre kelimenin İsa'da tecessüm etmesi Melkânîlerin dediği gibi imtizaç yoluyla olmayıp, güneşin pencereye yansması gibidir. Nestûrîlik de sonunda reddedilen bir mezhep olmuştur.³⁰ Bu mezheplerden Melkânîlik ilerleyen dönemlerde farklı boyutlar kazanarak devam etmiştir.

Elmalılı, Mâide suresinde geçen "Şüphesiz Allah, Meryem oğlu Mesih'dir" diyenler andolsun ki kâfir olmuşlardır..." (el-Mâide, 5/17) âyetinin tefsirinde Ya'kübîlik ve Melkânîlik'ten bahseder. Allah'ı Meryem oğlu Mesih olarak tanımlayanlarla kastedilenin Ya'kübîlik olduğunu savunan Elmalılı, Allah için üçüncüsüdür diyenlerin ise Melkânîler³¹ olduğunu ifade eder. Ya'kübîliği daha mutaassıp olarak nitelendiren Elmalılı³², Kur'an'da geçen âyetlerle hangi Hıristiyan mezhebinin kastedildiği noktasında, tefsirciler arasında bir ihtilaf bulunduğunu, esas maksadın Hıristiyanlık olduğunu vurgular.³³ Elmalılı, âyetlerden hareketle doğrudan bir mezhebin muhatap alınmasını anlamak zor olsa da Hıristiyanlık açısından esas meselenin teslîs olması nedeniyle şirk³⁴ olduğuna dikkat çekmiş oluyor. Çünkü Hıristiyanlarda "Baba, Oğul ve Kutsal Ruh"tan oluşan üçlemeci anlayış onların ortak kabulünü oluşturuyor. Daha önce de ifade edildiği gibi, Kur'an'ın eleştiri konusu yaparak reddettiği hususların Hıristiyan inanç sisteminde bulunmamasından veya yukarıda sayılan mezheplerden hangisi ile ilgili olduğunun açık olmamasından hareketle Kur'an'ın eleştirisinin karşılıksız olduğu söylenemez. Zira tevhid düşüncesi üzerine inşa edilen Kur'an, bu tür dinî gruplarda bulunan tevhide aykırı itikâdi ve ahlâki değerler üzerinden hareket eder.

Yukarıda adı geçen üç Hıristiyan mezhebinin dışında³⁵ Hıristiyanlık tarihinde gündeme gelen ve aforoz edilerek heretik kabul edilen hareketlerden biri de Aryüsçülük³⁶ olmuştur. IV. yüzyılda teslîs anlayışına karşı ortaya çıkan farklı

³⁰ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1616-1617.

³¹ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1615-1616; Ayrıca bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 151-153; Hage, "Melchite Rite", 9: 627.

³² Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1617.

³³ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1611.

³⁴ Elmalılı, *Hak Dini*, 8: 5988-5989.

³⁵ Mezkûr üç Hıristiyan mezhebi ile alakalı Elmalılı, Mâide suresinin ilgili âyetlerinin tefsirini yaparken geniş bilgiler vermektedir. Bk. Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1011-1125.

³⁶ Michael P. McHugh, "Trinity", *Encyclopedia of Early Christianity*, ed. Everett Fergusson (Newyork: London, 1990): 914; Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 55; Mustafa Sinanoğlu, "Hıristiyan ve İslâm Kaynaklarında Tartışmalı Bir Dini Toplantı: İznik Konsili", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 6 (2001): 5.

gruplar arasında Aryüs'e³⁷ (ö. 336) nispetle gündeme gelen Aryüşçülük, Hıristiyan itizalleri arasında Roma imparatorluğunu en fazla etkilemesiyle bilinmektedir.³⁸

Aryüşçülük genel olarak dönemin Hıristiyanlığının oğul anlayışından uzak dinî anlayışa sahip olmasıyla³⁹ Elmalılı'nın da gündemine gelmektedir. O, baba ile Oğul'un aynı özü paylaştığı şeklindeki kilise öğretisine karşı çıkararak oğulu yaratılmış kabul eder. Oğulu farklı bir statüye koyan Aryüs⁴⁰ ile birlikte tevhîde inanan başka bir isim de Makedonyus'tur.⁴¹ Elmalılı 325 İznik konsilinin bu açıdan önemine dikkat çeker. Zira bu konsilde Aryüs'ü tekfir ederek ve teslisi takrir ederek Hıristiyan inanç ilkeleri teyid edilmiştir. Elmalılı'nın Aryüs ile ilgili verdiği bu bilgiler tamamen doğru kabul edilemez. Zira saf bir tevhîd inancına sahip birisi diye tanıttığı Aryüs'ün yaptığı asıl şey, oğulu farklı bir statüye yerleştirmekten ibarettir. Bu durum, onu diğer gruplardan ayırtırmakla birlikte tevhîd inancına aykırılık açısından bir nezahetten bahsetmek zor görünmektedir.

Hıristiyan mezhepler hakkında verdiği bilgilere göre Elmalılı'nın yararlandığı kaynakların başında Şehristâni'nin *el-Milel ve'n-nihâl* adlı eseri gelmektedir. Şehristâni'nin Aryüs hakkında verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre o, hulûlden ve mürekkep bir anlayıştan ziyade latif ve ruhani olan oğulun Meryem'den doğan ve tıpkı yürüyen bir tanrı gibi olmasıdır.⁴²

Bu bilgilerden de anlaşıldığı gibi Elmalılı, Hıristiyanlık hakkında bütün yönleriyle bilgi verebilecek ve tahlil yapabilecek kadar vâkıf olduğunu göstermektedir. Önceki bilgilerden yararlanmayı ihmal etmediği görülen Elmalılı'nın, elde ettiği malumatı ilgili âyetler bağlamında değerlendirdiğini ifade etmek gerekir.

2.2. Hıristiyanların Hulûl ve İttihâd Anlayışları

Hıristiyanlık eleştirisinde, asıl meselenin ulûhiyet problemi olduğu açıktır. Hıristiyanlığın probleminin esasen nübüvvetle alakalı olduğunu düşünerek eleştirilerini bu bölümde yapan kelâmçılar da bulunmaktadır. Kur'an, nübüvvetle alakalı âyetlerde peygamberlerin bizzat kendilerinin beşer olduklarını söylediklerini anlatır. (el-İsra, 15/90; el-Kehf, 16/110; el-Fussilet 25/6; İbrahim, 13/11) İslâm'ın

³⁷ Libya'da doğan ve Antakya okulunda eğitim gören Aryüs, Roma imparatorluğunda aforoza uğramıştır. Mısır'da görüşlerini yayma fırsatını daha fazla yakalayan Aryüs'e karşı İznik'te bir Konsil toplanmıştır. Bk. Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 59-60.

³⁸ Richard E. Rubenstein, *İsâ Nasıl Tanrı Oldu*, trc. Cem Demirkan (İstanbul, Gelenek Yayınları, 2004), 143; Turhan Kaçar, "Ebioniteler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hıristiyanlığında İsâ Teolojisi Tartışmaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/2 (2003): 200.

³⁹ Şehristâni, *el-Milel ve'n-nihâl*, 156.

⁴⁰ Bk. D. W. Johnson, "Arianism" *Dictionary of the Middle Ages*, ed. Joseph R. Strayer (New York: Charles Scribner's Sons, 1989), 1: 453; Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, 58; Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2000): 310-11; Mehmet Aydın, "Batı ve Doğu Hıristiyanlığına Tarihi Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (1985): 126.

⁴¹ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1611-1612.

⁴² Şehristâni, *el-Milel ve'n-nihâl*, 155-156.

risâlet anlayışına göre peygamberlere verilen görevin büyüklüğü, onları beşer olma durumundan çıkarmamaktadır.

Hıristiyan teolojisinde, teslîs açısından asli unsur olan Baba'daki ilahi tabiatın oğula intikal etmesi, kelâmın ete kemiğe bürünerek tenleşmesi, bedenleşmesi ve tecessüm etmesiyle yorumlanır. İlâhi kelâmın tecessüm etmesi, Ehl-i sünnet kelâmcıları ile Mu'tezilî kelâmcıların kelâmullahın mahiyeti ile alakalı tartışmalarında da gündeme gelir. Nitekim bazı Hıristiyan teologların özellikle sünni kelâm anlayışında hâkim olan -sıfatullah meselesine dair algılarının bir sonucu olarak ortaya çıkan- kelâm-ı nefsi'nin harflere ve seslere bürünen halini ifade eden kelâm-ı lafzînin mahlûk olmasını kendi hulûl ve ittihâd anlayışları için bir delil olarak alma⁴³ çabaları bilinmektedir. İslâm kelâmı açısından teknik bir konu olan kelâmullah, esasında sıfatullah meselesine dair bir tartışmadır. Ehl-i sünnet kelâmcılarının sıfat anlayışını sürdüren Elmalılı, sıfatullah konusunu işlediği yerlerde Hıristiyan tanrı tasavvurları üzerinde durarak⁴⁴ teslîs eleştirisi yapmaktadır.

Elmalılı'ya göre Hıristiyanlar hulûl anlayışlarını Allah'ın fedakârlığını sergilemesi hatta fedakârlığın en büyüğü şeklinde yorumlarlar. Bu teoloji çerçevesinde, bir baba farz ederek o birdir; var ama yok; fani aynı zamanda bâkî; âciz aynı zamanda kâdir; bir, aynı zamanda üç ve üç aynı zamanda bir mâbud olmak üzere üç uknumdan oluşmaktadır.⁴⁵

“Yahudiler ve Hıristiyanlar ‘Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz’ dediler...” (el-Mâide, 5/18) âyetinin yorumunda Elmalılı, “oğul” ifadesi onların ittihâd ve hulûl anlayışları için bir delil olurken, “sevgilileriyiz” lafzından dolayı onlarda bir gururun ve kibrin hâkim olduğunu iddia eder.⁴⁶

Elmalılı'ya göre, Hıristiyanlar teslîs inancının bir parçası olan oğulun uknum olmasını, meleklerin Allah'ın kızları olmasıyla mukayese ederler. Böylece Elmalılı, müşriklerde sadece dalâlet olduğu halde Hıristiyanlarda dalâlet ve buna ilave olarak Allah'a iftiranın bulunduğunu söyler.⁴⁷ Neticede ikisi de küfür hali olsa da, Elmalılı Hıristiyanların daha kötü durumda olduklarını düşünmektedir.

Beyyine suresinde şirkin ne olduğunu çeşitleriyle birlikte açıklayan Elmalılı, Ehl-i Kitab'ın Allah'a oğul isnad etmesini veya teşbih görüşüne sahip olmasını, açık veya zımnen bir şirk olarak değerlendirmek gerektiğini vurgular. Surenin ilgili âyetlerinde (el-Beyyine 98/1) Ehl-i Kitab ile müşriklerin bir arada zikredilmesini anlamlı bulan Elmalılı farklı yerlerde zikrettiği⁴⁸ Ehl-i Kitab'ın itikâdi sapsamasının sadece şirk olmayıp aynı zamanda Allah'a bir iftira olduğunu⁴⁹ ifade eder.

⁴³ Şinasi Gündüz, *Hıristiyanlık*, 72.

⁴⁴ Akman, “Kelâmî Perspektifte Elmalılı”, 847.

⁴⁵ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1024.

⁴⁶ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1631-1632.

⁴⁷ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1467-1468.

⁴⁸ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1467-1468.

⁴⁹ Elmalılı, *Hak Dini*, 8: 5988-5989.

Elmalılı, hem Yahudilerin hem Hıristiyanların Kur'an'da bahsedilen (Âl-i İmrân 3/79-80) itikâdî problemin ve sapmanın bizzat içinde olduklarını belirtir. Bir peygambere inanmamak şeklindeki küfrün üç çeşit olmasından bahseder. Buna göre birincisi, hem Allah'a, hem Peygambere inanmayanlar; ikincisi Allah'a imân edip peygamberlere inanmayanlar; üçüncüsü ise Allah'a imândan sonra peygamberlerin bir kısmına inandığı halde bir kısmını inkâr edenlerdir. Yahudi ve Hıristiyanların itikâdî sapmalarını bu manada değerlendiren Elmalılı, bu iki dinin müntesiplerinin bazı peygamberlere imân edip bazılarına inanmayarak üçüncü sınıfa girdiklerini savunur.⁵⁰

Elmalılı, ittihâd ve hulûl görüşlerinden dolayı itikâdî sorun yaşayan Hıristiyanların buradaki problemlerinin yaratma ile ilgili olduğunu iddia eder. İslâm kelâmında sıfatullah anlayışı açısından fiilî sıfatlar arasında sayılan yaratmak, Elmalılı'ya göre vahiy ile irtibatlı olarak ele alınmalıdır. Ancak Hıristiyan ilah tasavvuru, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh anlayışıyla tevil edilmiştir.⁵¹ Tek tanrı inancının ve onun yaratıcı olması hususunun bütün semavî dinlerde ortak bir anlayış olduğunu belirten Elmalılı, Hıristiyanlığın üçlü ilah anlayışının aynı zamanda yaratıcı düşüncesi ile ilgili problem olan yönüne dikkat çekmek istemektedir. Elmalılı'nın Hıristiyan ilah anlayışlarını yorumlarken problemin Allah'ın yaratıcı olma vasfına dair olduğunu söylemesi, farklı bir değerlendirme sayılmalıdır.

2.3. Elmalılı'ya göre Hıristiyanların Allah'a Oğul İsnâd Etmeleri

Hıristiyanlığın üç uknumundan biri olan "oğul"un farklı şekillerde gündeme gelir. İslâm düşünürleri tarafından yapılan tenkitlerde üzerinde durulan hususlardan biri de, Hıristiyanların oğul ile kasıtlarının lafzen değil mecazen oğul olması meselesidir.

Elmalılı öncelikle te'vil yoluyla Hz. İsnâ'nın Allah'ın oğlu olması şeklindeki Hıristiyan algısının yanlışlığını belirtir. Elmalılı Hz. İsnâ'yı mukarrebini denilen Allah'a yakın zümre içinde değerlendirir.⁵² Buna göre Allah'ın, bazı peygamberler hakkında çeşitli iltifat sözcükleri kullanması, onların görevlerine dair olup ilahlaştırılmalarını ifade etmemektedir.

Hıristiyanlık hakkında yazılan reddiyelerde Necran heyeti ile olan münasebet üzerinde durulur. Elmalılı da Necranlıların bu ziyareti sırasında Allah Resûlü ile olan görüşmelerinde Hz. İsnâ için bazen Allah; bazen Allah'ın oğlu bazen de üçün üçüncüsü dediklerini aktarır. Allah'a oğul isnâd etmeleri babasız dünyaya gelmesine bağlanırken, üçün üçüncüsü sözleri içinse Allah Kur'an'da "yaptık" ve "kıldık" şeklinde çoğul kipi kullanması ile istidlâl ediyorlar.⁵³

⁵⁰ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1077-1079.

⁵¹ Elmalılı, *Metâlib ve mezâhib*, 267, 3. Dipnot.

⁵² Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1103.

⁵³ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1012.

Hıristiyanların yanlış ilah telakkilerini kınayarak anlatan âyetin (en-Nisâ, 4/171) devamında Hz. İsa'nın Allah'tan bir ruh olduğu da haber verilmektedir. Kelâm ilmi açısından temel bir konu olan “Ruh” kavramı⁵⁴ Kur'an'da Cebrail hakkında (Meryem, 19: 16, Nebe, 78: 36) da kullanılmaktadır.

Allah'a oğul isnâd etmeleriyle ilgili Hıristiyanları kınayan şu âyet de dikkat çekicidir:

وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ لَّهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلُّ لَّهُ قَانُونَ

“Allah çocuk edindi” dediler. Hâşâ! O, bundan münezzehtir. Göklerde ve yerde olanların hepsi O'nundur, hepsi O'na boyun eğmiştir.” (el-Bakara Sûresi 2/116) Elmalılı'ya göre Hıristiyanların oğul anlayışının nesil yoluyla olmadığına dayanan bu iddiaları da kınama konusu olmuştur. İlgili âyette geçen “ittihaz” kavramının eleştirildiğini savunan Elmalılı⁵⁵ Allah'a oğul isnâdı soy ve nesep dışında olsa bile aslında olay, evlat edinmek şeklinde anlaşılacak bir inancın kınanmasıdır.

Fâtiha, Bakara, Âl-i İmrân sûreleri başta olmak üzere ilgili âyetleri yorumlayan Elmalılı, tefsirinin ilerleyen bölümlerinde bu yöndeki eleştirileri azalttığı anlaşılmaktadır. Elmalılı örneğin Tevbe suresine (et-Tevbe, 9/30) gelince daha özet bilgi vererek aynı zamanda daha önceki kısımlara da yönlendirmektedir.

“Mesih Allah'ın oğludur” sözü başlangıçta sadece bazı Hıristiyanlara ait iken sonradan Hıristiyan mezheplerin büyük çoğunluğunun kabul ettiği bir anlayış haline geldiğini savunan Elmalılı⁵⁶, bu sözleriyle Hıristiyanlar arasında teslis inancının zamana yayılarak oluştuğuna dikkat çekmektedir.

Elmalılı'nın kelâmcı kimliğini daha açık hissettirdiği yer⁵⁷ olarak ihlâs suresinin tefsiri görülebilir. İhlâs suresinin esas maksadının tevhîdi vurgulamak olduğunu belirten Elmalılı'nın,⁵⁸ burada yaptığı yorumlar kelâmcılığı ve tefsirciliği açısından ayrı ve özel bir öneme sahip olmaktadır. Zira o, vücûd, Vâcibu'l-Vücûd, vâcib, mümkün, kadîm, ehad, vahdet, kesret, mahiyet, hüviyet ve illiyet gibi birtakım kelâmî-felsefi kavramlara yer vermektedir. O nedenle Elmalılı'nın özellikle ihlâs suresinin tefsirinde Tanrı tasavvuruna ilişkin düşüncelerini İbn Sina'nın görüşlerine dayanarak ortaya koyduğu⁵⁹ kabul edilir. Elmalılı, ihlâs suresinin tefsirinde vahdâniyet vurgusu yapar. Burada vurgulanan ehadiyet, Meryem gibi do-

⁵⁴ Kelâm ekollerinin farklı ruh algılarını gösteren ve konunun sem'iyât bahisleri ile irtibatlı yönünü dikkate alan eserler için bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Nefhu'r-rûh ve't-tesviye*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 004223, 64-90; Fahreddin er-Razi, *en-Nefs ve'r-rûh ve şerhu kuvâhumâ* (İslamabad: Ma'hedü'l-Ebhasi'l-İslâmiyye, 1968); Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *er-Ruh* (Kahire: Dârü'l- Hadis, 1989/1410); Sırrı Giridi, *er-Rûh* (İstanbul: 1305); Muhammed b. Mustafa b. Osman el-Konevi el-Hâdimî, *Risâletün fi'r-Rûh*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 003672, 107b-115a; Son olarak çağdaş bir araştırma olarak bk. Mehmet Dalkılıç, *İslâm Mezheplerinde Ruh* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004).

⁵⁵ Elmalılı, *Hak Dini*, 4: 2737.

⁵⁶ Elmalılı, *Hak Dini*, 3: 2510.

⁵⁷ Akman, “Kelâmî Perspektifte Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır”, 835.

⁵⁸ Elmalılı, *Hak Dini*, 8: 6269.

⁵⁹ Akman, “Kelâmî Perspektifte Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır”, 836.

ğurmuş olmaması; İsa gibi doğurulmuş olmaması (el-İhlâs, 112/3) manasına gelir.⁶⁰

Hıristiyanlığın teslîs anlayışında üçlü anlayışı nedeniyle Elmalılı, Hıristiyanların her bir uknumun üç ayrı zât ancak cevher ve uluhiyyet vasfında birleşerek bir ilah olmasını savunduklarını anlatır.⁶¹ Ona göre Hıristiyanlar bu tür görüşleriyle Allah'ı bir cevher, üç şahıs şeklinde cüzlere ve parçalara ayırdıktan sonra, cevherlerin cinsi itibariyle onları ilahlık sıfatında birleştirmiş oluyorlar. Çünkü Tanrının cevherlerinin ve sıfatlarının bir olduğunu savunurlar.

Hıristiyanların “selâse” ve “sâlise” ile iki tür küfür içinde olduklarını iddia eden Elmalılı, selâse (ilah üçtür) denildiğinde tam bir şirk inancı olur. Sâlise (üçün üçüncüsüdür) demek ise ilah olmayan varlıkları ilahlaştırmak olduğu için Allah'ı inkâr söz konusu olur.⁶²

İslâm'ın gönderildiği yıllarda Hıristiyanların dinî ve itikâdî durumları ile ilgili âyetlerde bir eleştiri ve kınama ile karşılaşılıyor. Bu noktada Kur'an'ın hangi Hıristiyan grubunu muhatap aldığı sorusu gündeme gelebilir. İslâm'ın ortaya çıktığı yıllarda Hıristiyanlar arasında Allah'a oğul isnâdının nesil yoluyla olduğu anlayışının hâkim olduğunu belirten Elmalılı, İslâm'ın nâzil olmasıyla, onların bazı İslâmî terminolojiden yararlanarak bu anlayıştan vazgeçtiklerini savunur.⁶³ Elmalılı'nın burada ifade ettiği husus, Yahudilik ve Hıristiyanlık için dile getirilmektedir. Onların inançlarını ve akîdelerini İslâmî terminolojiden yararlanarak savundukları bilinen bir husustur. Bu manada “Beytullah” gibi Allah'ın taltif ve değer atfetme amacıyla kullandığı bazı meseleleri Hıristiyanlar kendilerine delil olarak oğul meselesini izaha ve savunmaya koydukları anlaşılmaktadır.

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşıldığı gibi, Elmalılı oğul ile ilgili Hıristiyan algısını eleştirirken Kelâmcıların gittiği yolu kullanmıştır. Zira Hıristiyanların oğul ile alakalı olarak mecazi tanımlamalarını eleştiren isimler arasında Mu'tezilî kelâm bilgini el-Câhız⁶⁴, Kâdî Abdülcebbar⁶⁵, el-Mâtürîdî⁶⁶, İbn Hazm⁶⁷, el-Cüveynî⁶⁸ sayılabilir. Burada adı verilen İslâm bilginlerinin konu ile ilgili yaklaşımlarını zikretme maksadımız Elmalılı'nın bu isimlerden esinlendiğini ortaya koymaktır.

⁶⁰ Elmalılı, *Hak Dini*, 8: 6272.

⁶¹ Elmalılı, *Hak Dini*, 8: 6299.

⁶² Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1012, 1102.

⁶³ Elmalılı, *Hak Dini*, 3: 2510.

⁶⁴ Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *Mecmûatü resâilî'l-Câhiz*, thk. Abdusselam b. Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1979), 3: 329.

⁶⁵ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, 5: 105.

⁶⁶ Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, haz. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003), 332-333, 339.

⁶⁷ Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed ez-Zâhiri İbn Hazm el-Endelüsî, *el-Faşl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*, thk. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996), 1: 69-70, 133.

⁶⁸ Ebü'l-Meali İmamü'l-Haremeyn Rükneddin Abdülmelik el-Cüveynî, *eş-Şâmil fi usûli'd-dîn*, thk. Ali Sami en-Neşşâr-Süheyr Muhammed Muhtâr-Faysal Bedir Avn (İskenderiye: Maârif, 1969), 608.

2.4. Elmalılı'nın İsa'nın İlahlığı ile İlgili Değerlendirmeleri

Allah'ın varlığının alameti olan âleme bakıldığında bir mana taşıyan varlıkları birer kelime sayan Elmalılı'ya göre Hz. İsa da Allah'ın bu kelimelerinden bir kelimedir.⁶⁹

Kur'an'da Hz. İsa'nın "Allah'tan bir kelime olması" bizzat bu ifadeyle geçmektedir:

"... Ey Meryem! Allah sana kendisinden bir Kelime'yi müjdeliyor..." (Âl-i İmrân, 3/5)

"Mabedde namaz kılariken melekler ona seslendiler: "Allah sana Allah'ın kelimesiyle (vücut bulan İsa'yı) tasdik eden, efendi, iffetli, iyilerden bir peygamber olarak Yahya'yı müjdeler." (Âl-i İmran 3/39)

Yukarıda verilen âyetlerde de görüldüğü gibi, "Allah'tan bir kelime" ifadesi Kur'an'da Hz. İsa hakkında kullanılmaktadır. Her şey Allah'ın "ol" emriyle meydana geldiği için bunu Allah'ın bütün yaratıkları için geçerli olan⁷⁰ bir kavram olarak görebiliriz.

Zira bütün insanlar ve kâinat Allah'ın "ol" (Yasin, 36/82) emriyle var olduğundan, babasız dünyaya gelen Hz. İsa'nın bu durumunu açıklama sadedinde Allah, "ondan bir kelime" diye bahsetmiştir.⁷¹ Hz. İsa'nın babasız dünyaya gelmesini Allah'ın böyle murad etmesine bağlı bir olay şeklinde anlamamız ve okumamız gerekir. (Meryem 19/21)

Kur'an'da Hz. İsa hakkında kelimenin kullanıldığı başka bir âyet de şöyledir: "... Meryemoğlu İsa Mesih, ancak Allah'ın peygamberi, Meryem'e ulaştırdığı (emriyle onda var ettiği) kelimesi ve kendisinden bir ruhtur...". (en-Nisâ, 4/171) Elmalılı, Hz. İsa'nın "Allah'tan bir kelime olması"nın yorumlarken Hıristiyanların bunu itikâdî anlamda yanlış değerlendirdiklerinden dolayı büyük bir sapma yaşadıklarını anlatır. Ona göre kelime'nin âyette "nekre" kullanılması nedeniyle, burada tabii doğumun ve yaratılışın aksine bir durumun söz konusu olduğuna işaret vardır.⁷²

Elmalılı'ya göre Kur'an'da "... Adı Meryem oğlu İsa-Mesih'tir..." (Âl-i İmrân, 3/45) bizzat isminin anılması onun ibnillah (Allah'ın oğlu) olmadığını gösterir. Yani Hz. İsa, Allah'ın oğlu olmayıp Hz. Meryem'in babasız dünyaya getirdiği oğuldur. Bu, onun Allah olduğuna değil, beşer ve yaratılmış bir varlık olarak Al-

⁶⁹ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1100-1102.

⁷⁰ Ömer Faruk Harman, "Kur'an-ı Kerim'de Hz. İsa", *İslâm ve Hıristiyan Kaynaklarında Hz. İsa, Uluslararası Müslüman-Hıristiyan Diyalogu Sempozyumu II* (Yeşilköy: y.y. 2005), 10.

⁷¹ Kazım Ural, *Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili Işığında Ehl-i Kitap Kavramı* (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015), 131.

⁷² Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1100-1101.

lah'tan bir kelime olduğuna delildir.⁷³ Elmalılı, Hz. İsa hakkında geçen kelimenin, kelime-i şehadet ve kelime-i tevhid'te kullanılan ile aynı olduğunu belirtir.⁷⁴

Elmalılı Hz. İsa'nın ve Hz. Âdem'in Allah'ın bir kelimesi olması, ikisinin de yaratıldığına delil sayar. Buna göre Hz. Âdem ve Hz. İsa, diğer mahlukat gibi Allah'ın kelimelerinden bir kelimedir.⁷⁵ Bu kelimeler ne kadar çok olsa da tamamı onun birliğine delalet eder.

Kelâmcıların Hıristiyanlık eleştirilerinde gündeme gelen bir konu da, İsa'nın ilahî ve beşerî yönüdür. Elmalılı'ya göre Hıristiyan mezhepler oğul ile ilgili diyofizit/çift tabiat veya monofizit/tek tabiat olmakla alakalı bazı ihtilaflar yaşamışlardır. Ancak bu, teslîsin yani şirkin onların ortak inancı olduğunu engellemez.⁷⁶ Elmalılı'nın oğulun tabiatıyla alakalı bu değerlendirmesi Hıristiyan mezheplerin yaşadıkları ayrılıklara işaret etmektedir.

Hıristiyanlıkta itikâdî anlamda inancı oluşturan teslîs için özellikle hulûl ve ittihâd kavramları üzerinde bir tanım ile karşılaşmaktayız. Hulûlün gerçekleşmesi, özde birleşme şeklinde tanımlanarak⁷⁷ anlatılmaya çalışılır. Bu şekilde bir tanım aslında üçlü uknum anlayışını belirlemekte, kelâmcıların Hıristiyanlık ile ilgili eleştirileri de bu nokta üzerinden şekillenmektedir. Allah'ın kelimesinin Hz. İsa'nın bedeninde birleşmesi şeklindeki ilâh anlayışı, Elmalılı tarafından şirk kapsamında değerlendirilir. Çünkü böyle bir inanç biçimi, Allah hakkındaki tenzih anlayışını bozmaktadır.

Elmalılı, oğul isnadının bizatihi çirkinliğine “Mesih Allah'ın oğludur” âyetiyle dikkat çektikten sonra, bununla yetinmeyen Hıristiyanların “Meryem'in oğlu Mesih Rab'dir” diyerek bunu tekrarladıklarını vurgular. Böyle düşünmenin oğula ilahlık isnadı manasına geldiğini ifade eden Elmalılı'ya göre⁷⁸ üçlü tanrı anlayışı rububiyetin ona nispet edildiği manasına gelir. Oğulun tabiatıyla alakalı sayılan ihtilaflar Elmalılı'nın tefsirinde pek çok yerde ifadesini bulduğu üzere, teslîs meselesi esasında bunların hepsinin birleştikleri ortak noktayı teşkil etmektedir.

Tevhitten teslîse geçiş Hıristiyanlıkta İncil'in tahrifi ile alakalı olarak değerlendirilir.⁷⁹ Elmalılı'ya göre bu durum, Hıristiyanlık tarihinde yaşanan teolojik tartışmalarla ilgilidir. O, İncil metinlerini bozmalarının da yine teslîse endeksli değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Elmalılı'ya göre, onların ruhi anlamda uknumların birleşmesini bir sır olarak kabul etmeleri ilk dönemlerde yaptıkları tah-

⁷³ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1102.

⁷⁴ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1105.

⁷⁵ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1129.

⁷⁶ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1615, 1778.

⁷⁷ Hasan Tefvik Marulcu, “İbn Teymiyye'nin Vahdet-i Vücûd, Hulûl ve İttihâd Yaklaşımlarına Kelâm Açısından Bir Değerlendirme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/21 (2008): 78.

⁷⁸ Elmalılı, *Hak Dini*, 3: 2515.

⁷⁹ Elmalılı, *Hak Dini*, 6: 4765.

rife dayanmaktadır. Elmalılı'ya göre Hıristiyanlar teslîs inançlarından dolayı İncil naslarına önem vermeyip onun ruhuna ehemmiyet verdiklerini söylerler.⁸⁰

Teslîs akidesi Hıristiyanların tevhîde dayanan ilâhî dinde yaptıkları tahrifin ana unsurunu oluşturmaktadır.⁸¹ Ona göre İskenderiye Felsefesinin teslîs anlayışını oluşturan uknumlar, farklı şahıslardan oluşurken; Hıristiyan teslîsini meydana getiren uknumlar arasında bir ittihâd bulunmaktadır.⁸² Hıristiyanlar ittihâd ve hulûl anlayışlarını izah ederken tevhîttен/birlikten bahsetseler de, Elmalılı'ya göre şirk içinde tevhîd görünömlü bir inanca sahiptirler.⁸³ Elmalılı'nın burada konuya yaklaşımı teslîs inancının felsefeye de Hıristiyanlıktan geçtiğine dayanmaktadır. Buna göre, Kur'an âyetlerinin kınadığı ve eleştirdiği Hıristiyan inancının şu veya bu mezhebe yönelik olmasını iddia ederek kapsayıcı ve genel olmadığını söylemek doğru bir yaklaşım olamaz. Zira Kur'an'ın muhatap aldığı Hıristiyan inancının belli bir mezhebe ait olması diğerlerinin dışarıda kalması şeklinde anlaşılmalıdır. Konu ile ilgili Kur'anî eleştiri, Hıristiyan inancında bulunan şirk unsuru üzerinden yürütülmektedir. Dolayısıyla bu eleştiriler bütün Hıristiyan gruplara yönelik olarak değerlendirilmelidir.

Elmalılı, teslîs inancına sahip olmalarının bir neticesi olarak Hıristiyanların, nasût ile lahût'un bir araya gelmesine yani bir tedahüle inandıklarını belirtir. Böylece akıl, kalp, vicdan açısından bir mahrumiyete dayanan bu inanç ile Hıristiyanlık diğer dinlerden ayrışarak kendisini farklı noktada konumlandırmıştır.⁸⁴

Allah hakkında "Baba" kavramının kullanılmasının İncil'de inkâr edilmediğini belirten Elmalılı'ya göre, halbuki böyle bir ifade biçiminin semavî bir dinin kutsal kitabında asla yer almaması gerekir. Elmalılı, beşer olan Hz. İsa'nın bu vasfını görmezden gelen Hıristiyanların probleminin oğulun gerçekte beşer olmasını anlamamaları olduğunu şu sözleriyle ifade eder:

Meryem'de tasvir ettiği İsa ne ilâh ne de ilâh oğludur. O, Meryem'in oğlu ve Allah'ın mahlûku bir beşerdir. Ancak fitrat-ı nübüvvet ile tasvir olunmuş bir beşerdir. Allah'ın onu rahim-i Meryem'de bazı mugayyebâtan haber verecek veya bazı mucizeler gösterebilecek bir surette tasvir ve Ruhu'l-kudûs ile te'yid etmiş olması onu beşeriyetten çıkarmaz.⁸⁵

Hıristiyanların inançla ilgili probleminin esasının, Allah'a imânın yanı sıra duygusal bir probleme de dayandığına dikkat çeken Elmalılı'ya göre, Hıristiyanlar Allah'ı sevselelerdi İsa'yı Allah'ın bir elçisi olarak tanır, ona kutsallık atfetmezlerdi. Onların problemi, İsa'yı Allah'tan sonra gelen bir kutsallık çerçevesinde sevmeleri değil bizzat kendisini bir ilah olarak görmelerine dayanır.⁸⁶ Böylece Elmalılı'ya

⁸⁰ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1025.

⁸¹ Örnek olarak vermek gerekirse, son surelerden olmasına rağmen ihlâs suresinin tefsirinde konuya bir daha dikkat çeker. Bk. Elmalılı, *Hak Dini*, 8: 6322.

⁸² Elmalılı, *Hak Dini*, 1: 140-141.

⁸³ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1778; 3: 2515.

⁸⁴ Elmalılı, *Hak Dini*, 1: 141-142.

⁸⁵ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1035.

⁸⁶ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1076-1077.

göre nübüvvet algısına dair problem ile bir peygamberin ilahlaştırılması arasındaki fark gayet açık bir şekilde tezahür etmiş oluyor.

Kelâm kitaplarında peygamberliğin bir delili olarak kabul edilen mucize,⁸⁷ her peygamber için gönderildiği toplumun gelişmişlik özelliğine göre tezahür etmektedir. İslâmî kaynaklarda haber verildiği gibi, Hz. İsa ile ilgili ölülerin diriltmek, hastaları iyileştirmek gibi bazı mucizelerden söz edilir.⁸⁸ Onun gösterdiği bu mucizeler Hıristiyan düşünürlerin oğulun tanrılaştırılmasına dair savunmalarda karşımıza çıkmaktadır. İslâm kelâmcılarının konuyu ele alması, mucizenin her peygambere verilen bir delil ve destekleme amacı taşıması amacına matuftur. Bu nedenle Hz. İsa'ya verilen söz konusu mucizeler, bu tür bir çıkarıma hizmet etmeyecektir.

Bir peygamber olan Hz. İsa'nın bu özelliği, Kur'an'ın da üzerinde durduğu bir husus olması hasebiyle, Hıristiyanlık eleştirilerinde gündeme getirilir. Örneğin; Hz. İsa'nın beşer ama peygamber olduğunu özellikle nübüvvet bahsinde işleyerek bir nevi Hıristiyanların itikâdî sapmalarının hangi noktada olduğuna işaret etmek isteyen Mâtürîdî, mucizenin peygamberlikle ilişkisine değinmektedir. Hz. İsa'nın eliyle ortaya çıkan mucizelerin benzerinin Hz. Musa için de söz konusu olduğunu vurgulayan Mâtürîdî, mucizenin ilahlığa değil peygamberliğe delil olacağını söyler.⁸⁹ Aynı konuyu *Te'vilâtü'l-Kur'an*'da ele alan⁹⁰ Mâtürîdî, burada da mucizenin bütün peygamberler için geçerli olmasına, Allah'ın lütfu olarak onlara verilen destek mahiyeti taşımasına dikkat çeker. Elmalılı da aynı çizgiden giderek meselenin nübüvvet boyutuna vurgu yapar. Allah'ın yarattığı bir kul olan Hz. İsa'nın bazı mucizelerini dile getirdikten sonra bunların onun ilahlığına delil olamayacağını belirtir.⁹¹ Ona göre Hz. İsa bunları yaparken Allah'dan bağımsız bir irâdeyle hareket etmeyip Allah'ın ülûhiyyetini isbat kastedilmiştir. Allah istemeseydi İsa bunların hiçbirini yapamazdı.⁹² “Allah her şeye kâdirdir” (ez-Zümer, 39/72) âyeti bağlamında Elmalılı bunun Allah'ın kudreti ve ona hükmetmesi ile ilgili olduğunu belirttiikten sonra, tek başına Mesih'in de, Muhammed'in de, beşerin de, meleklere de aciz olduğunu ifade eder.⁹³ Buna göre, Peygamberlerin tamamı bir bütün olarak ve aralarında ayırım yapılmadan kabul edilirse, her birinin gösterdiği çeşitli mucizelerin varlığını anlamak ve görmek daha kolay olacaktır. Ancak sadece Hz. İsa'nın Kur'an'da zikredilen mucizelerine bakıldığında peygamberlik alameti sa-

⁸⁷ Bk. Adil Bebek, “Kelâm Literatürü Işığında Mucize ve Hz. Muhammed'e Nisbet Edilen Hissi Mucizelerin Değerlendirilmesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000): 121-148.

⁸⁸ Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, thk. Muhammed Abdülkadir el-Fazili (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2006/1426), 149.

⁸⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, 334-335.

⁹⁰ Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, haz. Mehmet Boynukalın - Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan, 2005), 2: 315, 319.

⁹¹ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1779.

⁹² Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1629.

⁹³ Elmalılı, *Hak Dini*, 2: 1631.

yılması gereken bu olağanüstü durumları, ulûhiyetin delili olarak almak doğru olmayacaktır.

SONUÇ

Elmalılı Fatiha suresinden başlayarak Bakara, Âl-i İmrân, Mâide ve Tevbe surelerinin ilgili âyetleri bağlamında Hıristiyanlık ile ilgili çeşitli yorumlar yapılmıştır. Hz. İsa ve Hıristiyanlık ile ilgili âyetleri tefsir eden Elmalılı'nın Hıristiyan teolojisine yönelik asıl eleştirilerini Âl-i İmrân ve Mâide surelerinde yaptığı anlaşılmaktadır. Zira tefsirinin ilerleyen bölümlerinde, belki tekrara düşmemek adına, daha yüzeysel tenkitlerle yetinirken aynı zamanda daha önce eleştiride bulunduğu hususlara da atıfta bulunmaktadır.

Elmalılı, Ehl-i Kitap ile alakalı yorumları yaparken birçok kez İsrailoğullarına işaret ederken tefsirinde Hıristiyanlık'tan sonra Yahudilik hakkında önemli bilgiler verir. O, Ehl-i Kitap ile alakalı değerlendirme yaparken iki din arasında mukayeselerde bulunmaktadır. Ona göre Allah Kur'an'da "lanetlenen ve gazaba uğrayan" ifadesini Yahudiler hakkında kullanırken, "sapıtanlar ve yoldan çıkanlar" ise daha çok Hıristiyanların ayırıcı özelliği olmaktadır.

Hıristiyanlık eleştirilerinde karşımıza çıkan Ortodoks Hıristiyan mezheplerini Elmalılı da değerlendirmektedir. Hıristiyanlık hakkında verdiği bilgilerin kıymetli olmasının bir nedeni de, Aryüs ve Makedonyus başta olmak üzere sistemli yapıları ve ilk Hıristiyan temsilcileri olmaları hasebiyle Melkit, Ya'kübî ve Nestûrî mezheplerini bildiğini ortaya koymasındadır. Elmalılı'ya göre mezkûr mezhepler arasında monofizit veya diyofizit görüşler bulunsa da, oğulun tabiatı hakkında yaşadıkları bu ihtilaf onların şirk inancından uzak olmaları anlamına gelmez. Elmalılı, oğulun tabiatı hakkında farklı görüşlerin bulunması, temel eleştiri konusu olan tevhide aykırılıktan ve şirk esasından bağımsız değerlendirilmemesi gerektiğine dikkat çeker. Elmalılı, teslîsin oluşumunun bir sürece dayanması bağlamında özellikle Pavlus'un rolüne dikkat çeker. Böylece Elmalılı, Hıristiyanlığın siyasi ve teolojik tarihine dair analizler yapacak derecede olaya hâkim olduğunu gösterir.

Şirk içinde tevhid görünümlü bir inanç olması hasebiyle, Elmalılı teslîsin gerçekte şirk ve küfür inancını yansıttığını ispat etmeye çalışmıştır. Ona göre Kur'an'ın Hıristiyanlar hakkında kullandığı ifadeler, onların Allah'a "evlat edinmek" iftirasını attıklarını göstermektedir. Elmalılı Hıristiyanlık tarihi, mezhepler, teslîs, ittihâd ve çarmih gibi temel meseleler hakkında önemli bilgiler paylaşır.

Tefsirci olarak bilinen ve daha çok bu yönüyle öne çıkan Elmalılı'nın kelâm ve felsefe alanındaki bilgisi inkâr edilemez. Kelâm ilmi ile alakalı müstakil bir eseri bulunmasa da, tefsirinde bu kimliğini pek çok yerde ve konuda belli ettiği görülmektedir. Genel anlamda kelâmi meselelerin birçoğu hakkında görüşleri bulunan Elmalılı, Ehl-i sünnet'in Mâtürîdî ekolüne tabi olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte sadece Mâtürîdî çizgide kaldığı söylenemez. Yerine göre nasslar karşısında

mutaassıp bir duruş gösteren selevi bir tavır takınırken daha çok felsefi kimliğinin etkisini göstermekten geri durmamıştır.

KAYNAKÇA

- Adam, Baki. “Müslümanların Yahudilere Yönelttiği Teolojik Eleştiriler”. *Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları Müslümanların Diğer Din Mensuplarıyla İlişkilerinde Temel Yaklaşımlar*. 103-118. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2004.
- Hage, A. “Melchite Rite”. *New Catholic Encyclopedia*. 9: 627-630. America: The Catholic University of America, 1967.
- Akbulut, Ahmet. “M. Hamdi Yazır’da Kelâmî Problemler”. *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu (4-6 Eylül 1991)*. 265-280. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Akman, Mustafa. “Kelâmî Perspektifle Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/50 (2017): 833-862.
- Akman, Mustafa. “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Düşünce Dünyası”. *Sakarya: Değirmen Dergisi* 43/13 (Ocak Haziran 2016): 125-150.
- Albayrak, Halis. “Elmalılı Hamdi Yazır’a Göre Kur’ân’da Din Kavramı”. *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu 4-6 Eylül 1991*. 152-168. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Albayrak, Kadir. *Keldaniler ve Nasturiler*. Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Albayrak, Kadir. “Nestûrîlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 15-17. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Aras, Ahmet. “Elmalılı Hamdi Yazır’ın ‘Hak Dini Kur’an Dili’ Tefsirinde Hıristiyan Mezhepleri İle İlgili Görüşleri”. *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 7/16 (2013): 139-152.
- Atiya, Aziz Suryal. *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*. Trc. Nuretin Hiçyılmaz. İstanbul: Doz Yayıncılık, 2005.
- Aydın, Mehmet. “Batı ve Doğu Hıristiyanlığına Tarihi Bir Bakış”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (1985): 123-148.
- Bebek, Adil. “Kelâm Literatürü Işığında Mucize ve Hz. Muhammed’e Nisbet Edilen Hissi Mucizelerin Değerlendirilmesi”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000): 121-148.
- Berberoğlu, Muhammed Necati. *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Kelâmî Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2009.
- Câhiz, Ebu Osman Amr b. Bahr. *Mecmûatü resâili’l-Câhiz*. Thk. Abdusselam b. Harun. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü’l-Hanci, 1979.

- Câhiz, Ebu Osman Amr b. Bahr. *Hıristiyanlığa Reddiye (Seçmeler)*. Nşr. Muhammed Abdullah eş-Şerkâvî. Trc. Osman Cilacı. Konya: Tekin Kitabevi, 1992.
- Cantürk, Seyit Ali. *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın "Hak Dini Kur'an Dili" Adlı Eserinde Hıristiyanlıkla İlgili Değerlendirmeleri*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim. *er-Rûh*. Kahire: Dârü'l- Hadis, 1989/1410.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *eş-Şâmil fi usûli'd-dîn*. Thk. Ali Sami en-Neşşar-Süheyr Muhammed Muhtâr-Faysal Bedir Avn. İskenderiye: Maârif, 1969.
- Çelik, Mehmet. *Bizans İmparatorluğunda Din-Devlet İlişkileri*. İzmir: Akademi Kitabevi, 1999.
- Çelik, Mehmet. *Süryani Tarihi*. Ankara: Ayraç Yayınevi, 1996.
- Dalkılıç, Bayram. "Yirminci Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türkiye'de Din Felsefesi". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2004): 63-110.
- Dalkılıç, Mehmet. *İslâm Mezheplerinde Ruh*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Dvornik, Francis. *Konsiller Tarihi*. Trc. Mehmet Aydın. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- D. W. Johnson. "Arianism". *Dictionary of the Middle Ages*. Editor in chief. Joseph R. Strayer. New York: Charles Scribner's Sons, 1989.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2000): 309-325.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Nefhu'r-rûh ve't-tesviye*. Hacı Mahmud, 004223: 64-90. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Gündüz, Şinasi. *Hıristiyanlık*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2006.
- Hâdimî, Ebû Saîd. *Risâletün fi'r-rûh*. Yazma Bağışlar, 3672/6: 107b-115a. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Halis, Zeki. *Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinde Kelâmî Meselelerin İşlenişi*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2006.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. Trc. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1980.
- Harman, Ömer Faruk. "Kur'an-ı Kerim'de Hz. İsa". *İslâm ve Hıristiyan Kaynaklarında Hz. İsa, Uluslararası Müslüman-Hıristiyan Diyaloğu Sempozyumu II*. 3-12. B.y. Y.y. 2005.

- İbn Hazm el-Endelüsî, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed ez-Zâhiri. *el-Faşl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihâl*. Thk. Ahmed Şemseddin. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996.
- İslamoğlu, Hatice. *Elmalılı Tefsirinde Yahudi ve Hristiyanlara Bakış*. Yüksek Lisans, Harran Üniversitesi, 2008.
- Janet, Paul - Seailles, Gabriel. *Metâlib ve Mezâhib: Metafizik ve İlahiyat*. Trc. Elmalılı M. Hamdi Yazır. İstanbul: Eser Neşriyat, 1978.
- Kaçar, Turhan. "Ebioniteler'den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/2 (2003): 187-206.
- Kādî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. 16 Cilt. Thk. Mahmut Muhammed Kasım. Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.
- McHugh, Michael P. "Trinity". *Encyclopedia of Early Christianity*. 914-916. Ed. Everett Ferguson. Newyork: London, 1990.
- Makdîsî, Muhtâr b. Tahir. *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*. 6 Cilt. Nşr. Clement Imbault Huart. Bağdad: Mektebetü'l-Müsenna, ts.
- Marulcu, Hasan Tevfik. "İbn Teymiye'nin Vahdet-i Vücûd, Hulûl ve İttihâd Yaklaşımlarına Kelâm Açısından Bir Değerlendirme". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2008): 75-86.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud. *Te'vilâtü'l-Kur'an*. Haz. Mehmet Boynukalın - Bekir Topaloğlu. İstanbul: Mizan, 2005.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud. *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*. Trc. Bekir Topaloğlu. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2005.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud. *Kitâbü't-Tevhîd*. Haz. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2003.
- O'leary, De Lacy. *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*. Trc. Yaşar Kutluay - Hüseyin Yurdaydın. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1971.
- Ostrogorsky, George. *Bizans Devleti Tarihi*. Trc. Fikret İşıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1981.
- Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *en-Nefs ve'r-rûh ve şerhu kuvâhumâ*. İslâmabad: Ma'hedü'l-Ebhasî'l-İslâmiyye, 1969.
- Richard E. Rubenstein, *İsâ Nasıl Tanrı Oldu*. Trc. Cem Demirkan. İstanbul: Gelecek Yayınları, 2004.

- Giritli Paşa, Sırrı. *er-Rûh*. İstanbul: Matbaa-i Tozlıyan İdare-i Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1303.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Melkâiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 84-85. İstanbul: TDV Yayınları, 2004
- Sinanoğlu, Mustafa. *İslâm Kaynaklarında Hıristiyanlık*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Hıristiyan ve İslâm Kaynaklarında Tartışmalı Bir Dini Toplantı: İznik Konsili”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 6 (2001): 1-16.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihâl*. Beyrut: Dar-ı İbn Hazm, 2005.
- Şeker, Zeliha. *Hak Dini Kuran Dilinin Kelâmî Açısından İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, 2007.
- Şenay, Bülent. “Ayrılmış Doğu Kiliselerinin Tarihsel Gelişimi”. *Yaşayan Dünya Dinleri*. Ed. Şinasi Gündüz. 133-140. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007.
- Ural, Kazım. *Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili Işığında Ehl-i Kitap Kavramı*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015.
- Vasiliev, Alexander Alexandrovich. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Trc. Arif Müfid Mansel. Ankara: Maarif Matbaası, 1943.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Elmalılı Muhammed Hamdi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 57-62. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 8 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Reisliği, 1936.